

St. Gangolfus in de Izmieden: een 'Wüstung' in Achtkarspelen

P.N. Noomen

Zusammenfassung

Im Jahre 1387 wurden die Pfarreien St.Gangolf und St.Augustinus im münsterischen Archidiakonats Friesland miteinander vereinigt. Die Lage dieser Pfarreien war bisher unstritten. Toponymische Angaben und Ergebnisse der Besitztrückschreibung zeigen, daß die St.Gangolfkirche die Kirche einer Wüstung in den Izmieden im heutigen Pfarrbezirk Augustinusga (das heißt "Kirchspiel von St.Augustinus") war. Wüstungsursache war nicht eine Überschwemmung durch das Meer, sondern die Vernässerung durch Höhenschwund des Moores.

In 1387 gaf de bisschop van Munster toestemming de parochie van St. Gangolfus te verenigen met die van St. Augustinus. Om welke parochies het precies ging, was tot nu toe omstreden. In dit opstel¹ wordt met behulp van de toponymie en de bezitsreconstructie voor de tijd van 1640/1700² een nieuwe poging tot localisatie gedaan.

De oorkonde, waarin de samenvoeging van beide parochies wordt bekrachtigd, verhaalt dat de kerk van St. Gangolf in de periode van 1370 tot 1387 had geleden onder wateroverlast. De kerk was daardoor ingestort, het kerkeland, het parochiegebied en de huizen van de parochianen verwoest. De parochie was bijna geheel ontvolkt. Van de opbrengsten van de kerk kon, tot schade van de zielen van de overleden gelovigen, geen priester meer onderhouden worden; het lukte dan ook niet meer een pastoor te vinden. De bisschop gaf daarom toestemming de parochie op te heffen en met alle erbij behorende rechten, inkomsten en goederen te verenigen met de kerk van St. Augustinus, vanwege hun naburigheid. De bouwvallige Gangolfskerk mocht worden afgebroken; het hout en de steen mochten worden gebruikt voor het onderhoud van de kerk of de pastorie van St. Augustinus; of anders verkocht. Het kerkhof zou - aldus de oorkonde - echter omheind en onderhouden moeten worden, zodat het geen verblijfplaats van wilde dieren zou worden, maar voor menselijk gebruik behouden zou blijven.³

Omdat St. Augustinus de patroonheilige van Augustinusga is en de kerk van Visvliet blijkens vijftiende-eeuwse bronnen aan de heilige Gangolf gewijd was,⁴ werd in de historische literatuur unaniem verondersteld dat het hier om de kerken van Visvliet en Augustinusga ging. De opheffing waarover de oorkonde spreekt zou dan niet zijn doorgestaan of na 1387 weer ongedaan gemaakt: een nog aanwezige gevelsteen vermeldt namelijk "in 't jaer ons Her(en) MCCCCXXVII is Visvl(iet)er cerck maeckt",⁵ gebouwd of verbouwd dus in 1427. Deze tot dan toe onaangevochten identificatie met Visvliet werd zes jaar geleden door Schaaf bestreden in een artikel, waarin hij stelde dat de bisschoppelijke toestemming om de ene kerk af te breken en bij de andere te voegen geen betrekking had op de omgeving van de Lauwers, maar op Westeel en Marienhafte in Oostfriesland.⁶ Hij wees daarbij op een oorkonde uit hetzelfde jaar waarin de parochie Westeel bij Marienhafte werd gevoegd, behoudens bisschoppelijke goedkeuring.⁷ Onze oorkonde zou, aldus Schaaf, die vereiste bisschoppelijke toestemming zijn.

Recent werd Schaafs localisatie van de Gangolfs- en de Augustinuskerk in Oostfriesland met afdoende argumenten door Formsma weerlegd.⁸ Deze signaleerde

echter wel enkele geografische en juridische problemen rond de identificatie van de Gangolfskerk met die van Visvliet. Als eerste probleem noemde hij de wateroverlast, die volgens de oorkonde aanleiding gaf tot het opheffen van de parochie. Als het om Visvliet zou gaan, zou dit wel op de zee moeten slaan. In de periode van 1377 tot 1387 zijn echter geen stormvloedend bekend en de monding van de Lauwers ten noorden van Visvliet was sinds de dertiende eeuw al aan het verzanden. Langdurige ontvolking van de goede kleigrond van Visvliet lijkt daarom onwaarschijnlijk. De oorkonde spreekt bovendien van naburigheid (*vicinitas*) van de kerken van Gangolf en Augustinus. De kerken van Visvliet en Augustinusga liggen echter acht kilometer van elkaar. Aan Formsma's bezwaar kan worden toegevoegd dat beide parochies zelfs niet aan elkaar grenzen: ze worden van elkaar gescheiden door de parochie Surhuizum die langs de Lauwers tot Schalkedam bij de huidige spoorbrug doorloopt.⁹ Verder worden Formsma's bedenkingen naar mijn mening nog ondersteund door het verloop van de grenzen van Visvliet. Deze doen vermoeden dat dit kerspel een afsplitsing is van Lutjegast;¹⁰ ook kerkrechtelijke gegevens wijzen daar trouwens op.¹¹ Bij een eventuele opheffing van Visvliet had samenvoeging met Lutjegast daarom meer voor de hand gelegen dan met Augustinusga.

Als belangrijkste punt van twijfel aan de gelijkstelling met Visvliet wees Formsma de juridische status van de kerk van Visvliet aan. Geheel Visvliet behoorde aan het klooster Jeruzalem of Gerkesklooster;¹² de kerk was in de vijftiende eeuw een eigenkerkje van het klooster, bestemd voor de kloostermeiers.¹³ De oorkonde maakt echter geen enkele melding van de rechten van het klooster; en omgekeerd herinnert in Visvliet later niets aan een speciale relatie met Augustinusga. In verband met al deze onduidelijkheden hield Formsma de mogelijkheid daarom open dat onze oorkonde niet op Visvliet en Augustinusga betrekking heeft, maar op de omgeving van de Dollard, waar veel kerken - met patrocina die onbekend zijn - in het water verdwenen.

Indien we de gegevens die de oorkonde van 1387 zelf over de Gangolfskerk bevat¹⁴ ernstig nemen, moeten we die kerk dus zoeken in de nabijheid van een Augustinuskerk; de parochiegebieden moeten samengevoegd zijn. Het kerkeland van St. Gangolf moet eigendom van St. Augustinus geworden zijn; tot dit kerkeland behoorde een omheind kerkhof. Vanwege de permissie tot afbraak van de kerk hoeven we naar fundamenten niet meer te zoeken. Tenslotte moet de omgeving van de kerk in de veertiende eeuw last van water gehad hebben en bijna geheel ontvolkt geraakt zijn.

Het onderzoek naar de nederzettingsgeschiedenis van Achtkarspelen, zoals dat de laatste jaren is verricht,¹⁵ maakt het mogelijk het probleem op een naar mijn mening eenvoudiger en daarmee waarschijnlijker manier op te lossen dan tot nu toe. Dit onderzoek wees uit dat het huidige Achtkarspelen in de middeleeuwen met de streeknaam Twislum werd aangeduid.¹⁶ In dit "land bij de twee (riviertjes)" - zoals de betekenis van de naam is - lagen de eerste middeleeuwse nederzettingen nog niet op de zandruggen, maar dichterbij en georiënteerd op de Lauwers en haar zijstroompje de Oude Ried. Door de inklinking en oxydatie van de venige bodem, die het gevolg waren van ploegen en ontwatering, daalde het maaiveld na verloop van tijd en moesten de dorpen naar de hogere zandgronden worden verschoven, waar ze nu nog liggen.¹⁷

Kerkelijk behoorde het hele stroomgebied van de Lauwers (inclusief dat van de Oude Ried) vanouds bij het bisdom Munster. De grens met het diocees Utrecht liep dus niet langs de Lauwers, maar door de heide en venen die dit stroomgebied scheidde van Oostergo. Aannemelijk is dat de rivier, die aan haar monding

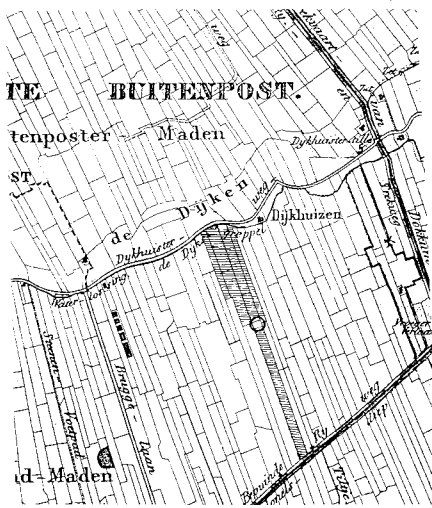
fungeerde als grens tussen verschillende gewesten, landinwaarts juist als verbindend element diende.¹⁸ Ook de kerkelijke indeling weerspiegelde daarmee de oriëntatie op de waterstroompjes. Binnen de streek Twislum, waarvan de naam in die van het dorp Twijzel (uit Optwijzel) is blijven hangen, ontstonden in de volle middeleeuwen aanvankelijk waarschijnlijk vijf oude parochies. Ten westen van de Lauwers lag Surhuizum, waarvan zich Kortwoude afsplitste; direkt aan de Oude Ried en waarschijnlijk opstrekking naar het noorden Lutkepost, dat na verloop van tijd door de dochterparochie Buitenpost werd overvleugeld; ten noorden van de Oude Ried verder Twijzel en aan de bovenloop van dat stroompje Kooten met vermoedelijk Drogeham als dochter. Aan de zuidkant van de Oude Ried vormde Augustinusga, waarvan Harkema werd afgesplitst, de vijfde oude parochie.¹⁹

Belangrijke aanwijzingen voor deze kerkfiliatie leverden de verlaten kerkhoven van Kooten, Augustinusga, Surhuizum en Kortwoude, die ook later nog tot het kerkegoed behoorden. In de drie eerste dorpen liggen deze kerkhoven, vaak kortweg "oudhof" genoemd, op dezelfde kavelstrook als de huidige kerken, maar dichterbij het water toe. Ze tonen de oude plaats van de kerk en maken daarmee duidelijk waar ongeveer de oude bewoningsas gezocht mag worden.²⁰ De situatie in Augustinusga onderscheidt zich bij nadere beschouwing van die in de andere dorpen, doordat binnen deze parochie niet één maar twee oude kerkhoven liggen. Het oude kerkhof bij de Tjoel lag in de opstrekking van de huidige parochiekerk en was pastorieland. Het markeert de plaats waar de oude kerk van St. Augustinus gezocht mag worden.²¹ Het andere oude kerkhof werd recent door ir. De Haan gesignaleerd.²² Het ligt ten oosten van de Bruggelaan midden in de Izermieden en komt in de floerecohieren voor onder de "kerckelanden van Augustinusga" als "'t Kerckhoff genaemt".²³ De reden van de aanwezigheid van dit tweede kerkhof was tot nu toe een raadsel. De Haan gebruikte het voorkomen van twee oude kerkhoven in één dorp zelfs als argument voor zijn stelling dat deze "oude kerkhoven" geen kerkhoven in de eigenlijke zin van het woord geweest zouden zijn.²⁴

In het bovenstaande kwamen twee vragen naar voren: "Waar lag een kerk van St. Gangolf in de nabijheid van een St. Augustinuskerk?" en "Welke kerk lag op het kerkhof in de Izermieden onder Augustinusga?". Naast elkaar gelegd verliezen beide vragen naar mijn mening hun vraagteken. Het kerkhof in de Izermieden voldoet immers aan alle voorwaarden waaraan de plaats van de Gangolfskerk van 1387 moet voldoen: het kerkhof lag in de onmiddellijke nabijheid van een Augustinuskerk, namelijk die van Augustinusga; maakte later deel uit van het parochiegebied en behoorde bovendien tot het kerckeland van deze kerk. De kerk zelf is verdwenen, maar het kerkhof is als apart perceel herkenbaar gebleven. De wateroverlast en de ontvolking, waarover de oorkonde spreekt, zijn in de Izermieden - anders dan in Visvliet - goed voorstelbaar: niet door de invloed van de zee, maar door maaiveldverlaging was de strijd tegen het water hier uiteindelijk niet vol te houden.

De localisatie van de kerk van de heilige Gangolf in de Izermieden levert waardevolle informatie voor de institutionele en geografische geschiedenis van de streek. Hierboven werd gesteld dat van de oude parochies Augustinusga, Lutkepost, Kooten en Surhuizum dochterkerken zijn afgesplitst. Voor de *parrochia beati Augustini*, zoals Augustinusga in 1240 werd genoemd,²⁵ is het nu mogelijk het proces van uiteenvallen van een moederparochie gedetailleerder te beschrijven dan voorheen.

Aanvankelijk behoorde het gehele gebied ten zuiden van de Oude Ried tot aan de grens met Surhuizum tot deze parochie. De bewoning bevond zich ten noorden van het huidige dorp, ter hoogte van de Tjoele. Het oude kerkhof herinnert samen met de sate op de Tjoele²⁶ aan deze oude bewoningsas. Blijkens het andere oude kerkhof, in de Izmieden, bevond zich hoogstwaarschijnlijk ook ten oosten van de Bruggelaan bewoning dicht bij de Oude Ried,²⁷ opmerkelijk is in dit kader dat nog in 1700 vele percelen rond dit kerkhof geen toponiem met "-mieden" (hooiland), maar met "-fenne" (weiland) droegen.²⁸ Uiterlijk eind twaalfde eeuw (blijkens de datering van het bestaande kerkegebouw) zal de ontginning ter hoogte van Augustinusga zozeer zijn voortgeschreden, dat een verplaatsing van de kerk naar de huidige plaats nuttig of nodig was.

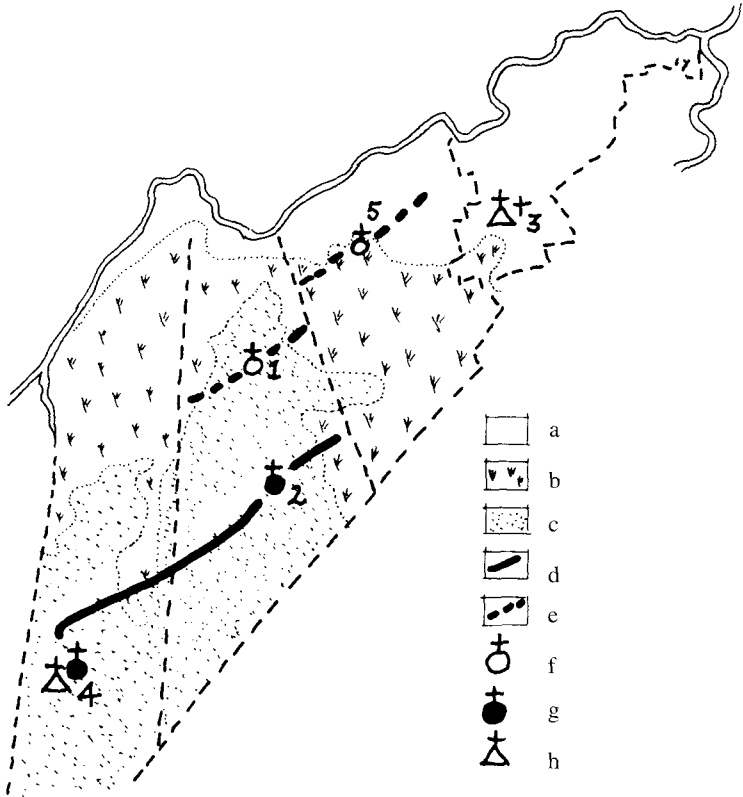

Kaart 1: Het kerkhof in de Izmieden met het aangrenzende kerke- en pastorieland.

Twee adellijke grootgrondbezitters veroorzaakten de eerste afbrokkeling van deze grote parochie van St. Augustinus. In 1240 nam de "rijke en machtige" Gerke van Wigaradorp (de oude naam van de nederzetting Gerkesklooster) het initiatief tot een kloosterstichting. De cisterciënzer abdij Jeruzalem of Gerkesklooster, die het resultaat van dit initiatief was, vormde met het omringende aaneengesloten kloosterland sinds 1249 kerkrechtelijk feitelijk een enclave op de goede kleigronden in het oosten van de parochie.²⁹ Ongeveer gelijktijdig werd het westelijke deel van de parochie afgesplitst, doordat de "edele en rijke" Buwe op zijn bezittingen een kapel van St. Nicolaas stichtte, die als parochiekerk van het dorp Harkema ging functioneren. Als parochiegrens fungeerde daarbij het watertje dat - blijkens de bodemkaart - liep ter plaatse van de latere Nieuwe Vaart. Op de rest van zijn bezit stichtte Buwe in 1252 naast de Nicolaaskerk de premonstratenzer proosdij *Sepulchrum sancte Marie* (Mariengraf) of Buweklooster.³⁰

Omdat Wigaradorp-Gerkesklooster in 1240 nog in de parochie van St. Augustinus heet te liggen, moet na 1240 en voor 1370 tenslotte de derde afsplitsing van Augustinusga plaats gevonden hebben: de parochie van St. Gangolf. De opdracht van de kerk aan de heilige Gangolf, een Bourgondisch-Frankische edelman uit het bisdom

Langres die door de minnaar van zijn vrouw op 11 mei 760 werd vermoord, verwijst wegens deze late stichtingsdatum niet naar oude banden van Achtkarspelen met diens streek van herkomst, het grensgebied van Frankrijk en Duitsland, maar moet op een andere manier verklaard worden. Hij fungeerde in de late middeleeuwen als patroon van verschillende groepen en schone zaken,³¹ terwijl evenmin uitgesloten hoeft te worden dat een min of meer toevallige verwerving van relieken door de kerkstichters de keuze bepaalde.³²

Kaart 2: *Parochiesplitsing van Augustinusga*

a. klei b. veen c. zand d. bewoning e. veronderstelde oude bewoning f. oud kerkhof g. kerk. h. klooster.

1. "Oldhoff" bij de Tjoele; 2. kerk van St. Augustinus in Augustinusga; 3. klooster van St. Maria en St. Benedictus in Jerusalem in Wigaradorp/Gerkesklooster met kapel van St. Anna; 4. kerk van St. Nicolaas in Harkema met proosdij Mariagraf in Buweklooster; 5. kerk van St. Gangolf op "'t Kerkhoff" in de Izermieden.

Een blik op de bodemkaart toont waarom het de Gangolfkerk anders is vergaan dan die van Augustinusga. Opschuiving van het dorp verder van de Oude Ried af was hier zinloos. Het kerkhof ligt precies op de grens van de kleistroom langs de Oude Ried en het veen meer zuidwaarts.³³ Verder opschuiven had de problemen met het

water op den duur alleen maar erger gemaakt. De volledige ontvolking, zoals die uit de oorkonde van 1387 blijkt, wordt bevestigd door het kaartenmateriaal uit later tijd.³⁴ Hoewel de eigendomsrechten in de Izermieden steeds geregistreerd zijn gebleven,³⁵ lagen nog in de vorige eeuw direct ten zuiden van het oude kerkhof grote delen van de mieden er ongescheiden en "voor vogelweide" bij.³⁶ Niet alleen de kerk werd dus opgegeven, zoals dat op meer plaatsen in de Wouden - bijv. in Kortwoude, Eslawald onder Veenwouden en in St. Jansga onder Akmarijp - gebeurde, ook het dorp als zodanig verdween hier. We kunnen hier daarom van een echte 'Wüstung' spreken.³⁷ In de agrarisch-historische literatuur is de vraag naar de tijd en de oorzaak van het ontstaan van dergelijke Wüstungen een belangrijk thema. Naast meer evenementiële oorzaken, zoals oorlogsgeweld en natuurrampen, zocht men structurele verklaringen. De sterke bevolkingsteruggang en de agrarische crisis van het einde van de veertiende eeuw beschouwt men als de hoofdoorzaak. Daarnaast verdedigen sommigen de 'Fehlsiedlungstheorie'. Zij wijzen erop dat de later verdwenen dorpen vaak op slechte grond waren aangelegd en daarom na verloop van tijd niet te handhaven waren.³⁸ Het verhaal van de Gangolfskerk speelt in de tijd van de agrarische crisis; maar in dit geval was overduidelijk tevens van 'Fehlsiedlung' sprake.

Noten

1. Licht gewijzigde tekst van een voordracht op de 130ste zitting van de Oarkonderûnte van de Fryske Akademy, 12 maart 1993.
2. De toponiemen en de volledige eigendomsstructuur van 1640/1700 zullen t.z.t. worden gepubliceerd in het deel "Achtkarspelen" van de *Prekadastrale atlas fan Fryslân* (J.A. Mol en P.N. Noomen ed.). Over de toponiemen publiceerde reeds Ir. S. de Haan te Buitenpost, zo m.b.t. tot Augustinusga: "Fjildnammen yn Stynsga en Gerkeskleaster neffens de floreenkohieren", *Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland*, 9 januari 1989; proeven van bezitsreconstructie in Achtkarspelen bij: J.A. Mol, P.N. Noomen en J.H.P. van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid/Eestrum. Een historisch-geografisch onderzoek voor de landinrichting*, uitg. in opdracht van de Landinrichtingsdienst te Utrecht door de Fryske Akademy (Leeuwarden 1990) 17, 18, 25, 29.
3. P.J. Blok e.a., *Oorkondenboek van Groningen en Drente* (hierna *OGD*) (Groningen 1896-1899) nr. 776.
4. E. Friedlaender, *Ostfriesisches Urkundenbuch* (hierna *OUB*) (Emden 1878-1881) nr. 961; G. Theuerkauf, "Ein Kirchenverzeichnis für den münsterischen Archidiakonat Friesland um 1500", *Dona Westfalica*. Schriften der Hist. Kommission Westfalens 4 (Münster 1963) 354-373, ald. 366; Rijksarchief in Friesland (hierna *RAF*), archief Gerkesklooster, reg. 23 (uit te geven door G. Verhoeven en J.A. Mol, in *Friese testamenten voor 1551*).
5. W.J. Formsma, *Grijpskerk. De geschiedenis van een Groninger gemeente* (Groningen 1986) 3.
6. G.F. Schaaf, "Zwei alte Urkunden - und einige Ueberraschungen", *Heim und Herd*. Beil. zum Ostfriesischen Kurier (Norden 1987) nr. 5/6 (17 juli) 17-20, nr. 7/8 (1 aug.) 25-32, nr. 9/10 (15 aug.) 37-40.

7. OUB nr. 157.
8. W.J. Formsma, "De oorkonde van 2 november 1387: Visvliet-Augustinusga of Westeel-Marienhafte. Met bijlage: het collatierecht van Visvliet", *Groninger Volksalmanak* (1990) 28-38.
9. Alleen bij Schalkedam raakt een puntje van Augustinusga Visvliet. G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen* (Groningen 1992) 78, geeft een onjuiste grens tussen Surhuizum en Augustinusga. Vergelijk de kaart in: Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 18.
10. Zie voor de parochiegrenzen: B.W. Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen: toelichting* (Groningen 1962) 26-27. Formsma's stelling dat de kloostermeiers van Visvliet voor de stichting van de kerk van Visvliet in Gerkesklooster naar de kerk gingen is weinig aannemelijk. Cisterciënzer kloosters hadden in principe geen parochiefunctie voor omwonende leken. Wel zal Visvliet in een eerder stadium, toen de Visvlieter uthoven nog door de kloosterlingen zelf werden gebruikt, feitelijk een onder Gerkesklooster horende enclave in Lutjegast hebben gevormd.
11. Van 1459 dateert bijv. een overeenkomst, waarin de verplichtingen en rechten werden vastgelegd, die Gerkesklooster en de meiers op - deels onder Visvliet gelegen - kloosteruthoven hadden ten aanzien van de kerk van Lutjegast. *Groot Placaat en Charterboek van Friesland* (Leeuwarden 1768-1795) I 597; RAF, archief Gerkesklooster reg. 19.
12. Zie voor het bezit van Gerkesklooster: Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, kaart op p.29.
13. Dit blijkt duidelijk uit de collatierechten van de rechtsopvolgers van het klooster na de reformatie (Formsma, "De oorkonde", 35-36; R.H. Alma, "Eigenerfden te Visvliet omstreeks 1650", *Gruoninga* 36 (1991) 174-176) en uit de gedenksteen van G. Wiltinck, "abbas in Ierusalem" van 1557 in de kerk (Formsma, *Grijpskerk*, 26).
14. Zie bij noot 3.
15. Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*. Ir. S. de Haan te Buitenpost hielp ons aan belangrijk studiemateriaal. Zie voor Augustinusga zijn "Fjildnammen Stynsga".
16. Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 22.
17. Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 93. Voor het Lage Midden werd een dergelijke dynamische ontginningsgeschiedenis reeds lang gesignaleerd. Voor de hoge zand- en veengronden werd de statische visie van K. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents plateau* (Groningen 1970) eerst recent weerlegd. Zie bijv.: J.A. Mol en P.N. Noomen, *Weststellingwerf ten noorden van de Linde. De soolsteden van 1700 en 1640 volgens de Floreen- en Stemcohiereen*. Prekadastrale Atlas fan Fryslân 2 (Leeuwarden 1989) 19-23; F.F.J. Schoorl, *Het zuidelijk Westerkwartier opnieuw bezien. Een historisch-geografisch onderzoek naar de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis*, onder auspicie van de Fryske Akademy in opdracht van de directie Bos- en Landschapsbouw van het ministerie van LNV (Wassenaar 1991); De Langen, *Middeleeuws Friesland*, 68-130.
18. Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 55-56.
19. Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 24-26.
20. Alleen in Kortwoude werd de kerk niet door een nieuwe vervangen: in 1441 werd de parochie bij die van Surhuizum gevoegd. Zie voor het toponiem "oudhof": P.N. Noomen, "De middeleeuwse namen op -hove en -hafe in Noord-Nederland en

- Noordwest-Duitsland", in N.R. Arhammar e.a. (red.), *Fryske Nammen* 8 (Leeuwarden 1989) 23-52, ald. 33.
21. Eerste vermelding in 1543: de pastorie "met de huysstede ende met den uuytganck (...) streckende aent Olde hoff (...)". J. van Leeuwen (ed.), *Beneficialboeken van Friesland* (Leeuwarden 1850) I 215. Zie de kaarten bij: Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 25, 74; S. de Haan, "Fjildnammen Stynsgea", nr. 81; idem, "Lytse rivierkes en âlde tsjerkhôven yn ferbân mei it yn bewenning en gebrûk nimmen fan de grûn yn Achtkarspelen", *Nieuwsblad voor Noord-Oost Friesland*, 31 juli, 2, 7, 9, 12 en 14 aug. 1991.
  22. De Haan, "Fjildnammen Stynsgea", nr. 97; idem, "Lytse rivierkes". Dit kerkhof was Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 25, ontgaan.
  23. RAF, floreencohier Augustinusga 1700, FC221. Ook de andere percelen van de opstrek zijn kerkeland: ten noorden FC219 (de Poelfenne) en FC220, ten zuiden FC222 (de Hoogfenne). Ten westen grenst aan de opstrek nog het kerkeland FC223 (in Romme Harcamafinne) en FC73 (de Eerste en Achterste Smalfenne); ten oosten het kerkeland "by de Dyck in de Yzermieden" FC218.
  24. De Haan, "Lytse rivierkes". Zie voor deze problematiek ook: M. Schroor, recensie van Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, in *It Beaken* 54 (1992) 145-147, ald. 147.
  25. Zie voor nadere opgave van de bronnen voor de volgende evaluatie het rapport van Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*.
  26. 1511: "opden Tyolen"; 1543: "by de tZyule". Ook een ander dichtbij gelegen perceel dat eveneens Oudhof heette, maar geen kerkelijk eigendom was (RAG, floreencohier Augustinusga 1858, FC194, "by het Oude Hof", "Willems Oudhof"; De Haan, "Fjildnammen", nr. 79) zou een rest van deze oude bewoningsas geweest kunnen zijn.
  27. Dit als correctie op onze stelling dat de Izmieden geen oude bewoning hebben gekend. Mol, Noomen en Van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid*, 23.
  28. Zie noot 23.
  29. Patroonheiligen van de kloosterkerk waren, zoals gebruikelijk bij de cisterciënzers, Maria en St. Bernardus (J.A. Mol, "De Fryske cistersiënzerkleasters en har besit", *De Vrije Fries* 71 (1991) 29-52, ald. 37; RAF, archief Gerkesklooster reg. 90). In het begin van de zestiende eeuw zou vlak bij het klooster bovendien nog een openbare St. Annakapel verrijzen met een altaar van St. Thomas, St. Anna en St. Magdalena (RAF, archief Gerkesklooster reg. 77 en 105; *Register van den Aanbreng van 1511* (Leeuwarden 1879) I 222).
  30. De Nicolaaskerk werd bij Buweklooster geïncorporeerd. In 1511 werd de kloosterkerk parochiekerk, de oude parochiekerk een kapel van Maria en St. Nicolaas.
  31. Als Gangolfs sterfdag geldt 11 mei; het precieze jaar staat niet vast. Hij was o.a. geliefd bij ridders en gold als patroon van de echtelijke trouw, maar ook leerlooiers en schoenmakers riepen zijn hulp in. Vaak wordt hij afgebeeld terwijl hij op het land van een arme man een bron doet ontspringen. Gezien de problemen van onze Gangolfskerk lijkt het weinig waarschijnlijk dat men dit van hem verwachtte! Sinds de 10e eeuw verbreidde zich vanuit Trier zijn verering, o.a. aan de benedenloop van de Rijn. F. Mayer, "Der heilige Gangolf, seine Verehrung in Geschichte und Brauchtum", *Freiburger Diözesanarchiv* (1940) 90-139.

32. Illustratieve voorbeelden van dergelijke toevallige verwervingen van relieken geeft: G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 32-36. De vraag of het Gangolfpatrocinium van Visvliet verband houdt met dat van het dorp in de Iermieden laat ik onbeantwoord. De keuze zal in Visvliet (in 1427 of eerder) wel bij Gerkesklooster hebben gelegen: omdat men na 1387 de relieken uit de Iermieden had verworven, alleen vanwege de herinnering aan het verdwenen dorp, of zonder dat er zo'n directe of indirecte relatie tussen beide patrocinia was?
33. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000*, blad 2 Oost en 6 Oost (Wageningen 1981). De kadastrale klassificatie van de bodemkwaliteit (1830) laat deze grensligging eveneens duidelijk zien.
34. B. Schotanus à Sterringa en F. Halma, *Uitbeelding der heerlijkheid van Friesland* (1718).
35. RAF, florencechieren (1700-1858); kadastrale minuutplans (1830); W. Eekhoff, *Nieuwe atlas van de provincie Friesland* (Leeuwarden 1849-1859) blad Achtkarspelen (1844).
36. Zie de nettekeningen voor de Topografisch-Militaire Kaart in: *Grote Historische Provincie Atlas 1:25.000: Friesland 1853-1856* (Groningen 1992) 59, blad 6 ZO (1854-1855).
37. In dit opzicht kan de Gangolfskerk vergeleken worden met het verdwenen dorp Ryp. K. Huisman, "De okkupaasje fan de Riperkrite", *It Beaken* 40 (1988) 1-36.
38. Een overzicht van deze discussie geeft W. Rösener, "Ursachen der spätmittelalterlichen Wüstungen", in: idem, *Bauern im Mittelalter*. 2e dr. (München 1986) 255-259.